

64. Sicilya'da hadis ilminin oluşum sürecinde İmam Mâlik'in *Muvatta'* isimli eserinin yeri¹

Nurcihan DUMAN²

Mehmet DİLEK³

Ömer Faruk TEBER⁴

APA: Duman, N. & Dilek, M. & Teber, Ö. F. (2024). Sicilya'da hadis ilminin oluşum sürecinde İmam Mâlik'in *Muvatta'* isimli eserinin yeri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 1049-1064. DOI: 10.29000/rumelide.1439986.

Öz

Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (179/795), bilinen ismiyle; İmam Mâlik'in, *Muvatta* isimli eseri yazıldığı dönemde, hadis ve fıkıh ilmi henüz müstakil bir ilim haline gelme süreçlerini tamamlamamıştır. *Muvatta'*, Hadis ve Fıkıh İlmine kaynaklık etmesi bakımından, hadisçiler ve fıkıhçılar tarafından en eski ve en önemli temel eserlerden biri olarak değerlendirilmiş bir kitaptır. *Muvatta*, geçmişte olduğu gibi günümüzde de kaynak bir eser olma özelliğini korumuş; hadis ve fıkıh alanlarında yapılan çalışmalarda kendisinden faydalanılmıştır. Bu çalışmada, Sicilya'da İmam Mâlik'in *Muvatta'* isimli eserinin hadis ilmindeki yerinin ve etkisinin ne olduğu araştırılmış ve hadis ilmi, oluşum, gelişim ve zayıflama süreçleri olmak üzere üç dönem halinde incelenmiştir. İlk dönem: Sicilya'nın Müslümanlar tarafından fethi ile beraber İslâmiyet'in dolayısıyla hadis ilminin oluşum sürecini gösteren dönemdir. İkinci dönem: Müslümanların Sicilya'da ilmî ve iktisadî açıdan zenginleşmeleri neticesinde bu durumun ilmî hayata yansımalarıyla hadis ilminin geliştiği dönemdir. Son olarak Normanların (Vikingler) adayı işgal etmeleri sonucunda Müslümanların güvenlik hususundaki endişeleri sebebiyle huzursuz olmaları neticesinde; bazı âlimlerin adayı terk etmeleri sebebiyle zayıflamaya başlayan bununla beraber Normanlı idareciler tarafından adada kalan âlimlerin her açıdan desteklenmeye devam edilmeleri neticesinde oldukça uzun süren üçüncü dönemdir. Bu süreçlerde Sicilya'da hadis derslerinde takip edilen eserler

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %16

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 22.01.2024-**Kabul Tarihi:** 20.02.2024-**Yayın Tarihi:** 21.02.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1439986

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Doktora, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis ABD / PhD, Akdeniz University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Hadith Department (Antalya, Türkiye), sduman66@hotmail.com, **ORCID ID:** 0000-0001-7936-0604, **ROR ID:** https://ror.org/01m59r132, **ISNI:** 0000 0001 0428 6825, **Crossreff Funder ID:** 501100005703

³ Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis ABD / Dr., Akdeniz University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Hadith Department (Antalya, Türkiye), mehmetdilek@akdeniz.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0003-4900-1744, **ROR ID:** https://ror.org/01m59r132, **ISNI:** 0000 0001 0428 6825, **Crossreff Funder ID:** 501100005703

⁴ Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi ABD / Prof., Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, History of Islamic Sects (Antalya, Türkiye), omerfarukteber@akdeniz.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-3126-3802, **ROR ID:** https://ror.org/01m59r132, **ISNI:** 0000 0001 0428 6825, **Crossreff Funder ID:** 501100005703

araştırılmış, İmam Mâlik'in *Muwatta*'nın ve *Muwatta*' asıl alınarak yazılan diğer eserlerin neredeyse üç dönemde de özellikle ders halkalarında okutulan kitaplar arasında ilk sırada yer aldıkları görülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Muwatta*', *Müdevvene*, Sicilya, Hadis, Normanlar (Vikingerler)

The place of Imam Malik's work named Muwatta' in the formation of the science of hadith in Sicily⁵

Abstract

Ebû Abdillâh Malik b. Enes b. Malik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (179/795), known as; At the time when Imam Malik's work named Muwatta was written, the sciences of hadith and fiqh had not yet completed their process of becoming an independent science. Muwatta' is a book that has been considered as one of the oldest and most important basic works by hadith scholars and fiqh scholars in terms of being a source for the Science of Hadith and Fiqh. Muwatta has preserved its feature of being a source work today as it was in the past; He was benefited from in studies conducted in the fields of hadith and fiqh. In this study, the place and influence of Imam Malik's work named Muwatta' in Sicily in the science of hadith was investigated and the science of hadith was examined in three periods: formation, development and weakening processes. The first period: It is the period that shows the formation of Islam and therefore the science of hadith, with the conquest of Sicily by Muslims. Second period: It is the period in which the science of hadith developed as a result of the scientific and economic enrichment of Muslims in Sicily and the reflection of this situation on scientific life. Finally, as a result of the Normans (Vikings) occupying the island, Muslims became uneasy due to their concerns about security; It is the third period, which began to weaken due to some scholars leaving the island, and lasted for a very long time as a result of the Norman administrators continuing to support the scholars who remained on the island in every aspect. During these processes, the works followed in hadith lessons in Sicily were researched, and it was seen that Imam Malik's Muwatta and other works written based on Muwatta were in the first place among the books taught especially in the lesson circles in almost all three periods.

Keywords: *Muwatta*', *Müdevvene*, Sicily, Hadith, Normans (Vikings)

Giriş

İmam Mâlik'in (179/795) en önemli eseri *Muwatta*'ı, kendisinden aralarında farklı İslam coğrafyalarından gelen birçok âlimin bulunduğu binden fazla râvî ve öğrencileri almış ve rivayet etmiştir. İmam Şâfiî (204/820), İbn Vehb (197/813), İbn Kâsım (191/806) ve Muhammed b. el-Hasen

⁵ **Statement (Thesis):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: %16

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 22.01.2024-**Acceptance Date:** 20.02.2024-

Publication Date: 21.02.2024;

DOI: 10.29000/rumelide.1439986

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

eş-Şeybânî (189/805) gibi önde gelen âlimler de Mâlik'in ders halkasına katılmışlardır (Dihlevî,2005: 231). *Muvatta'*ın farklı rivâyetleri olmakla birlikte, bugüne ulaşan iki önemli rivâyet kanalı; Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (234/848) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (189/804) rivâyetleridir. Telif edildiği gündün bugüne kadar tüm İslam coğrafyasında İmam Malik'in eseri *Muvatta'* üzerine yapılan çalışmalar, *Muvatta'*ın fıkıh ve hadis alanındaki yerini göstermesi bakımından önemlidir. *Muvattâ'* üzerine yapılmış şerh çalışmalarından; Malikî mezhebinin önde gelen âlimlerinden biri olan İbn Abdilber'in *el-İstizkar* ve *et-Temhid li ma fi'l- Muvatta-i minel meani ve'l esânid* adlı iki eseri önemlidir. İsmi geçen kitaplar, Yahya b. Yahya el-Leysî'nin rivayeti asıl alınarak yazılmış eserlerdir. Ebu'l Velid Süleyman el-Bâcî'ye (494/1100) ait *el-Munteka Şerhi Muvatta-i Mâlik* adlı eser bu konuda ismi anılmadan geçilemeyecek kadar önemli diğer bir şerhtir (el-Bâcî,1999).

Diğer İslam beldelerinde bu derece etkili bir eser olan *Muvatta'*ın (Oral, 2020), Sicilya'da hadis ilminin geçirdiği evrelerde nasıl bir yere sahip olduğu hususundaki merakımız bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir. Sicilya'ya İslam ve hadis ilmi Sicilya'nın fethi⁶ ile aynı dönemde; Kayrevân (Yâkût, 1993: 228) eliyle girmiştir. Adayı fetheden Kayrevânlıların, Kayrevân'da⁷ temel kaynak kitap olarak *Muvatta'*ı tercih etmiş olmaları, Sicilya'daki hadis ilminin oluşumunda ve gelişiminde *Muvatta'*ın kendine köklü bir yer edinmesinde birinci dereceden etkili olmuştur. Bu araştırmada, İmam Mâlik'in eseri *Muvatta'*ın Sicilya'da özellikle hadis ilmi açısından yerinin ne olduğu ve *Muvatta'* asıl alınarak yapılan çalışmaların hadis ilminin temellerinin atıldığı, geliştiği ve zayıfladığı dönemlerde nasıl bir etkiye sahip olduğu, *Muvatta'*ın Sicilya'da hadis ilminin oluşum sürecindeki etkisini son döneme kadar koruyup koruyamadığı, *Muvatta'* ile bağlantılı olarak Sicilya'da hadis ilminin oluşum, gelişim ve zayıflama süreçlerine etki eden diğer unsurların neler olduğu ve Sicilyalı âlimlerin bağımsız bir hadis ekolü oluşturup oluşturmadıkları konu edilmiştir.

Bu çalışma, *Muvatta'* ve *Muvatta'* esas alınarak telif edilen eserlerin Sicilya'da hadis ilmine yaptığı etki ve katkının araştırılması ile sınırlandırılmıştır. Bu sebeple diğer ilim dalları ve Hadis alanında yazılmış olan temel eserler çalışma alanının dışında bırakılmıştır. Araştırmanın ana konusu: *Muvatta'*ın Sicilya'da hadis ilmindeki yeri olmakla beraber, *Muvatta'*dan bağımsız olmadıklarından; *Muvatta'* üzerine yapılmış ve Sicilya'da ders halkalarında okutulan şerh (Kâtip Çelebi,2008: 36-37), hâşiyeye (Kâtip Çelebi, 2008: 37,38.), ihtisar (Kâtip Çelebi, 2008: 35,44), istidrâk (Kâtip Çelebi,2008: 35) vb. tarzda yapılan eserlerin Sicilya'daki hadis ilmine katkısı da incelenmiştir.

⁶ Müslümanlar tarafından Sicilya'ya ilk fetih girişimi 31 (652) yılında Suriye Valisi Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından gönderilen bir donanma ile yapılmış ancak fetih mümkün olmamış sadece ganimet ve esirlerle dönülmüştür. Muâviye, Emevî hilâfetine kurduktan sonra 47'de (667) da durum değişmemiş fetih yapılamadan geri dönülmüştür. Emevîler'in son yıllarına kadar defalarca denenmiş fakat sonuç alınmamıştır. Bizans tarafından bölgede güçlü bir donanmanın hazır tutulması sebebiyle Abbâsiler ilk yıllarda herhangi bir askerî harekât düzenlememişler ancak Sicilya ile ticarî ilişkiler sürdürülmüştür. İbrâhim b. Ağleb döneminde Sicilya yönetimiyle on yıllığına imzalanan barış antlaşması, İbrâhim'in oğlu Ebu'l-Abbas Abdullah döneminde de sürdürülmüştür. 826'da adadaki Bizans deniz kuvvetlerinin kumandanı Euphemios'un, Sicilya Valisi Konstantin Souda'ya karşı isyan etmesi sonucunda, Euphemios, Ağlebî Emîri Ziyâdetullah'tan yardım istemesi nedeniyle bu durum barış ortamının bozulmasına sebebiyet vermiştir. Esed b. Furât'ın komutasında yetmişten fazla gemi ve 10.000 kişiden oluşan Müslüman donanması ile Euphemios'un donanması birleşmiş 212'de (827) Mâzere'yi (Mazara del Vallo) fethedilmiş ancak adanın tamamen fethi yetmiş beş yılda tamamlanabilmiştir. (Şakiroğlu, Mahmut.H.,DİA, TDV Yay., İstanbul, 2009, C. XXXVII, s.138-139.; Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, Beyrut, Dâru Sâdır, 1993, C. III, s. 417.

⁷ Bugün Tunus Cumhuriyetinde ve başkent Tunus'un yaklaşık 156 km güneyindedir.

1. İmam Mâlik ve eseri *Muvatta'*ın hadis ilmi açısından önemi

Hadis ve fıkıh İlminin ilk kaynaklarından olan *Muvatta'* ve onun müellifi İmam Mâlik'i kısaca tanıtmamızın, *Muvatta'*ın, İslam dünyasında ve özellikle Sicilya'da hadis ilmindeki konumunun anlaşılması bakımından önemli olduğunu düşünmekteyiz.

1.1. İmam Mâlik kimdir?

“Hâfız, Huccet, İmam, Emîru'l-Mü'minîn fi'l-hadîs” gibi unvanlarla vasıflanan İmam Mâlik, hadis ilminde söz sahibi âlimlerce, hadîs ilminin en önde gelen kişilerinden biri olarak görülmüş bir âlimdir. İmam Mâlik'in Medine'de doğup yetişmesi, *Muvatta'*da ağırlıklı olarak hadisleri rivayet ederken senedleriyle rivayet etmesi, sahada önemli muhaddisler tarafından Mâlik'in kullandığı tarihlerin en güvenilir olduğu hususunda bir kabul bulunması ve kitabında birçok hadis çeşidi bulunmasına rağmen merfû hadislere öncelik vermesi gibi sebeplerle, *Muvatta'*ın temel bir eser olarak üzerine farklı alanlarda birçok çalışma yapılmasını sağlamıştır. Farklı İslam ülkelerinde yapılan bu çalışmalar, İmam Mâlik'in sadece hayatını sürdürdüğü Medine'de değil, diğer İslam beldelerinde de fıkıh ve hadis alanında sağlam bir yeri olduğunu göstermektedir.

1.2. İmam Mâlik'in *Muvatta'* isimli eseri nasıl bir eserdir ve hadîs ilmi açısından önemi nedir?

İmam Şâfiî'nin *Muvatta'* için söylediği “Yeryüzünde Allah'ın kitabından sonra en sahih kitap *el-Muvatta'dır*” (İbn Hacer, 1984: 281) sözü meşhurdur. Yalnız burada dikkatlerden kaçmaması gereken bir husus; İmam Şâfiî bu sözü söylediğinde henüz *Sahihayn* telif edilmemişti. Öyle ki, *Muvatta'* revaçta olduğu dönemde bazı bölgelerde medreselerde ilk ezberletilen kitap olmuştur. *Muvatta'*ın hadis eseri mi fıkıh eseri mi olduğu ise geçmişte olduğu gibi günümüzde de tartışmalıdır. Her iki alana dair temel kaynak olması bakımından oldukça önemli bir eser olduğu ise hadis ve fıkıh alanında genel bir kabuldür (el-Bâcî, 1999: 18). İmam Mâlik, Peygamber'den s.a.v. gelen hadislerle ilk sırada olmak üzere sırasıyla Sahâbeden ve Tâbiundan gelen rivayetlere yer verir. Klasik hadis usulü eserlerinden farklı olmakla birlikte şerh edilen ilk hadîs kitabının *Muvatta'* olması (Türcan, 2009: 115) ile *Muvatta'*da bulunan isnadlı rivayetler ve daha sonra yapılan çalışmalar için temel bir kaynak olması, hadis ilmindeki ayrıcalıklı yerini göstermektedir. Bununla birlikte İmam Mâlik *Muvatta'*ın yazılış amacının sadece hadisleri derlemek olmadığını, rivayetler arasından Medine amelini⁸ tespit etmekle (Koçinkağ, 2018: 65) beraber kitabında sahabe ve tâbiûn fetvaları ile kendi icthadlarının da bulunduğunu söylemiştir. Mâlik, *Muvatta'*da bulunan hükümlerin kaynağının sahâbeden nakledilen görüşlere sahip ilim ve fıkıh sahibi hocalarının olduğunu belirtmiştir.

İmam Mâlik'in "Ben bir beşerim; hata da isabet de ederim. Re'y ve icthadımı inceleyin; Kur'an ve Sünnet'e uyan her sözümlü alın, onlara uymayan bütün sözlerimi de terk edin." sözü, onun *Muvatta'*da uyguladığı icthadlarda takip ettiği yolu ve rivayetler hususundaki genel görüşünü göstermesi bakımından önemlidir.

⁸ Medineli Müslümanların Resülullah s.a.v. zamanından beri uygulayageldikleri ve özellikle Mâlikî Mezhebine özel hüküm kaynağı.

2.Sicilya'da hadis ilminin oluşum süreci

Bu başlık altında *Muvatta'* ile bağlantılı olarak sürece etki eden temel unsurlara yer verilmiştir.

2.1. Adayı fetheden komutan İmam Mâlik'in öğrencisi Esed b. Furât'ın (213/828) sürece etkisi

Konumu itibarıyla "Dürratü cezeri'l-bahri'l-mütevassıt" (Akdeniz adalarının incisi) (Himyerî, 1975: 368) olarak şöhret sahibi olan Sicilya'nın (212/827) tarihinde fethi, Müslümanlar açısından hem çok önemli hem de son derece gerekliydi. Adanın Ağlebîler tarafından fethinin tamamlanmasının uzun yıllar aldığı göz önünde bulundurulduğunda, Sicilya'nın üst düzeyde korunaklı bir konumunun olduğu anlaşılmakta ve bu durum Sicilya'ya hâkim olan devlet için önemini göstermektedir.

Müslümanlar adayı fethetmeden önce Sicilya, Doğu Roma İmparatorluğuna bağlı bir bölge olması sebebiyle İslam'ın girişi ve ilmî hayatın başlangıcı Sicilya'nın 212/827 yılında fethi ile beraber olmuştur. Adanın fethinin hem Mâlikî fikhını hem Hanefî fikhını bir araya getirdiği *Esediyye* isimli eserin sahibi; Kayrevân Kadısı Esed b. Furât'ın eliyle olması, Sicilya'da Hadis ilminin temelinin atılması bakımından önemlidir.

Esed'in, Sicilya'da hadis ilmine yaptığı katkı; kendisinin önde gelen Kayrevânlı bir Kâdi ve âlim olarak ilerlemiş yaşına rağmen Sicilya'nın ilk şehrini fethetmesi ile zorlu fethin yolunu açan bir komutan olması ve *Muvatta'* asıl alınarak oluşturulmuş *Esediyye* gibi önemli bir eseri Kayrevân ve Sicilya'ya miras bırakmış olmasıdır denilebilir.

2.2. Fetih ordusunda bulunan ilim adamlarının sürece etkisi

İhsan Abbâs Sirakuza (Siraküza) kuşatmasını anlatırken fetih ordusunda bulunan farklı alanlarda uzman sayılamayacak kadar çok âlimden bahseder (Himyerî, 1975: 366). Sicilya'nın fethi ve adada hadis ilminin oluşumu Endülüs ile benzerlik arz eder. Şöyle ki, Endülüs'ün fethi için gelen ordunun Berberî ve Araplardan oluşması ve fetih sonrasında Berberî ve Arap âlimlerin Endülüs'te hadis ilminin oluşum ve gelişim süreçlerine yaptıkları katkı malumdur (Öztoprak, 2012: 184). Aslında bu durum, Müslümanların fethetmiş oldukları bölgelerde uygulamış oldukları genel bir stratejidir. Bu stratejinin amaçlanan sonuca ulaşılması bakımından oldukça etkili olduğu tarihsel bilgilere bakılarak söylenebilir.

Fetih için gelen orduda bulunan Kayrevânlı âlimler beraberlerinde, Kayrevân'da ders halkalarında temel kitap olarak okutulan eserleri de getirmişlerdir. Bu eserler özellikle de Mâlik'in *Muvatta'* adada hadis ilminin oluşum sürecinde birinci sırada etkili olmuş bir eserdir.

2.3. Kayrevân'daki ilmî birikimin sürece etkisi

Sicilya'nın Kayrevânlılar tarafından fethedildiği, Kayrevân'dan Sicilya'ya kesintisiz olarak göçlerin olduğu, Sicilya'da valilerin ve kadıların Kayrevân hükümeti tarafından atandığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, Sicilya'nın Normanlar tarafından işgal edildiği süreçte bile iki belde arasında devam eden sıkı ilişkiler gayet normaldir. Kayrevân fetih sonrası Sicilyalılar açısından ilmî hayatın dayanağı olarak merkez konumdaydı. Sicilya'da ilmî hayatın temellerini atmak üzere, Kayrevânlı âlimlerin Kayrevân'da ders halkalarında okuttıkları özellikle *Muvatta'* ve *Muvatta'* üzerine yapılmış çalışmalar; *Esediyye* ve *Müdevvene* Sicilya'da da ders halkalarında ilk sırada okutulan kitaplardır. İlerleyen süreçte neredeyse diğer tüm çalışmalar isimleri geçen kitaplar üzerine bina edilmiştir. Bu

bilgiler ışığında fetih sonucunda İslam'la yeni tanışmış olan Sicilya'yı ilmî açıdan özellikle da Hadîs ilmi açısından birinci derecede etkileyen belde Kayrevân'dır diyebiliriz. Bununla beraber Sicilyalılar Kayrevân'a ilim talebiyle nasıl gidiyorlarsa aynı şekilde ilim adamları Kayrevân'dan da Sicilya'ya geliyorlardı (Şevvât, 449). Bu nedenle başlangıçta adada ilmî hayat Kayrevânlı âlimler eliyle yürütülmüş, ilerleyen zamanlarda ise Sicilyalı gençlerin önce kendi beldelerinde eğitimlerini tamamlayıp sonra farklı bölgelere yaptıkları ilmî yolculuklar neticesinde donanımlı bir âlim olarak yetişmiş ve Sicilya'da ilmi hayatı devam ettirmişlerdir. Kaynaklarda bu âlimlerden birinin de İbnü'l-Hasâirî (Yâkût el-Hamevî, 1995: 253; Nevel, 1965: 45) olduğu ve Sicilya'da bağımsız bir fıkıh ekolünün temellerinin atılmasında ve kurulmasında büyük bir role sahip olduğu bilgisi verilmektedir. İbnü'l-Hasâirî'nin öğrencileri; İbn Yûnus es-Sıkkîlî (451/1059), Atîk es-Sementârî (464/1071) ve Abdülhak (466/1073) gibi Sicilya'da yetişmiş bununla beraber ünleri Sicilya dışına taşmış âlimler, Sicilya'da fıkıh medresesi için çok gayret göstermiş sonuç olarak Sicilya'da bağımsız bir hadis ve fıkıh ekolünün de kurucuları olmuşlardır.

2.3.1. Sicilya'da derslerde özellikle *Muvatta'*n ve *Muvatta'* asıl alınarak yapılmış çalışmaların ders kitabı olarak okutulmasının sürece katkısı

İfrîkiyye'de ⁹ (Yâkût:1977) ve İslam aleminde hadis ve fıkıh kitabı olarak öne çıkan *Muvatta'* özellikle Sicilya'da hadis ders halkalarında birinci sırada okutulan bir kitaptı. Kendisiyle beraber okutulan ve öncelik verilen diğer kitaplar da yine *Muvatta'* asıl alınarak oluşturulmuş eserlerdir. İlk dönemlerde henüz Sicilya'da oluşmuş bir hadis ilmi olmadığından, Sicilya'da Kayrevânlı âlimler eliyle yürütülen derslerde Kayrevân hadis ilmi model alınmıştır. Bu sebeple Kayrevân'da ilmî birikimiyle kabul görmüş Esed b. Furât'ın *Esediyye* isimli kitabı ve Sahnûn'un (Kâdı İyâz, 1983: 46) *el-Müdevvenetü'l-Kübra* (Ebu'l-Arab, 2012: 101-104) isimli çalışması ¹⁰ Sicilya'da da ders halkalarında ilk sıralarda okutulan kitaplardır.

2.3.2. Esed b. Furat'ın *Muvatta'*ı asıl alarak oluşturduğu *Esediyye* isimli eserinin sürece etkisi

Hadisçi ve fıkıhçı kimliğiyle öne çıkan bir âlim olan Esed b. Furât, hocası İmam Mâlik neredeyse seksen yaşlarındaiken onun ders halkasına katılmış ve uzun müddet kendisinden dersler almıştır (Şevkî, 1998: 67). Esed b. Furât, ilim talebi için çıktığı yolculukta İfrîkiyye'ye (Yâkût, 1993: 228) dönmeden önce Irak'ta Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin (189/805) gözetimi altında onun özel olarak ilgilendiği bir öğrencisi olmuştur. Böylece İslam aleminin önde gelen iki büyük mezhebi; Medine'de Hadîs Ehli, Irak'ta Rey Ehli olmak üzere her ikisinden de faydalanmış ve donanımlı bir şekilde Kayrevân'a dönmüştür (Şevki, 1998: 68). Esed'in *Esediyye* isimli eseri; hem Hanefî fıkımın hem Mâlikî fıkımın içermesi bakımından önce Kayrevân'da, sonrasında fetih ile beraber Sicilya'da oldukça ilgi görmüş önemli bir eserdir.

Kayrevânlı Esed b. Furât (213/828), hocası Mâlik'in vefatından sonra Mısır'a gitmiş İbn Kâsım'la beraber Hanefî üslubuna da yakın şekilde, diğer bir ifadeyle re'y yöntemiyle *Muvatta'*ı asıl alarak; Mâlik'in fıkıh anlayışını ele almışlardır. Dolayısıyla zamanla Mâlik'in fıkıh anlayışı, Mısır ve Afrika'da *Esediyye* ve onun ikinci versiyonu olan Sahnûn'un eseri *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* üzerinden yayılmıştır (Koçinkağ, 2018: 67; Doğanay, 2019: 78) Dönem dönem ders halkalarında okutulan kitapların adı değişmekle beraber, bu eserlerin dayandığı asıl, *Esediyye* ve *Müdevvene* örneklerinde olduğu gibi

⁹ Mağrib'in doğusu, bugünkü Tunus ve civarı.

¹⁰ Mâlikî mezhebinin fikhî görüşlerini içeren *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, Mâlikî mezhebince temel kaynak kabul edilmiş önemli bir eserdir.

birinci sırada *Muvatta'* olmuştur. Dolayısıyla *Muvatta'* Sicilya'da hadis ve fıkıh alanında başat eser olma vasfını korumuştur diyebiliriz.

2.3.3.Sahnûn'un (240/854) *Muvatta'* kaynak alınarak oluşturulmuş *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ* isimli eserinin sürece etkisi

Sahnûn (240/854) Esed b. Furat'ın öğrencisidir. Malikî fıkıhına dair *el-Müdevvenetü'l-Kübra* isimli eseri, Esed'in, İmam Mâlik'in ders notlarına dayanan *Esediyye* isimli eserinin üzerine yapılmış bir çalışma olması dolayısıyla önemlidir. Esed'in, ders halkasında İmam Mâlik'i rahatsız edecek kadar çok soru sorması üzerine İmam Mâlik'in kendisine Irak'a gitmesini ve Ebû Hanîfe'nin öğrencileriyle görüşmesini tavsiye ettiği (Muhammed Azb, 185) bilgisi kaynaklarda mevcuttur. Sahnûn'un *Müdevvene*'yi telif etmeden önce Hocası Esed'den kitabı *Esediyye*'yi istemesi üzerine Esed, kimseden sakınmadığı halde kitabını Sahnûn'a vermemiştir. Bunun üzerine Sahnûn, Mısır'a giderek Abdurrahman b. Kâsım'ın ders halkasına dahil olarak bizzat İbn Kâsım'dan dersler alarak *Müdevvene*'nin oluşum sürecini başlatmıştır.

el-Müdevvenetü'l-Kübra isimli eser zamanla *Esediyye*'yi gölgede bırakacak bir üne kavuşmuştur. Bu duruma sebep olarak; hocası Abdurrahman b. el-Kâsım'ın (İmam Mâlik'in öğrencisi), Esed'den kitabını düzenlemesini istemesi üzerine Esed'in bunu yerine getirmemesi ve *Esediyye*'de Mâlikî ve Hanefî mezheplerinin görüşlerini bir arada toplaması sebebiyle, Ma'rib ve İfrıkıyye ehlinin bu eser hakkında tedirginlik ve şüphe duymalarına sebep olmuştur (Muhammed Azb: 185). Sahnûn'un *Müdevvene*' isimli eserinin ise, üslubunun kolaylığı, kelimelerin uyumu ve güzelliği, cümlelerin seçkinliği ile beraber tertip ve düzen içerisinde bab ve fasıllara ayrılmış olması ayrıca Sahnûn'un edîp, fakîh, âlim ve sika olarak dinin emirlerinin ahkâmı hususunda ârif ve fetvalarında adil bir kimse olması sebebiyle (Muhammed Azb: 186) tercih edildiği şeklinde bir görüş bulunmaktadır.

Yukarıda bahsedilen görüşe kısmen katılmakla beraber, Esed b. Furât, hem Sahnûn'un hocası hem de İmam Mâlik'in öğrencisidir. Esed'in fetih öncesi Kayrevân'da üst düzey bir kadı olduğu ve ilmî birikimi ile Müslümanlar nezdindeki itibarı ise ortadadır. Ancak Esed'in eserinin, *Müdevvene*'nin ortaya çıkışından sonra ilgisizliğe maruz kalmasına, hocası Abdurrahmân b. Kâsım'ın, *Esediyye*'de bazı düzeltmeler yapması yönündeki tavsiyelerini dikkate almaması sebebiyle onu gücendirmiş olması sebep olmuş olabilir. Sahnûn ise, tevazu sahibi kişiliğiyle hocasının, *Müdevvene* hakkındaki tavsiyelerini titizlikle yerine getirmesi sonucunda hocasının memnuniyeti sebebiyle duasını almıştır. Bununla beraber Sicilya'nın fethi henüz tamamlanmadan Esed vefat etmiştir. Sahnûn ise, hocası Esed'den sonra uzun yıllar yaşamıştır. Bu durum eserin sahibi Sahnûn'un hayatta olması sebebiyle mevcut şartlara göre *Müdevvene*'nin düzenlenerek güncellenebilmesi demektir. Bahsi geçen bu durum da *Esediyye*'ye karşı *Müdevvene*'nin tercih edilmesine sebep olmuş olabilir. Üstelik Sahnûn'un, Kayrevân'da ders halkaları devam ettiğinden, eseri *Müdevvene*'nin, Sicilya'da kadılık yapan öğrencileri ya da Sicilya'da ders halkaları bulunan diğer öğrencileri tarafından tercih edildiği ve okutulduğu malumdur. Bahsi geçen dönemde Esed ise vefat etmiş bulunmaktadır. Bu durum da yine *Müdevvene*'nin gündemde kalması ve tercih edilmesi Esed'in eseri *Esediyye*'nin ise gölgede kalmasına neden olan sebeplerden biri olabilir.

3. Sicilya'da hadis ilminin gelişim süreci

Fakihlerin İmam Mâlik'in meşhur görüşleri ile birçok sıkıntılı durumu çözmesi sebebiyle *Muvatta'*ın, Endülüs, Mısır, Kayrevân, Sicilya ve daha birçok İslam coğrafyasında Müslümanlar nezdindeki güçlü konumu ile fıkıh ilmine olan ilgileri sebebiyle yukarıda ismi geçen beldelerde ilk etapta bir hadis ilminin

varlığından söz edemeyiz. Sicilyalı fakihlerin ve muhaddislerin eserleri, birçok âlimin Kütüb-i Sitte arasında saydığı Mâlik'in *Muvatta'* isimli eseri üzerine yapılmış; ihtisar, hâşiye ve şerh çalışmalarıdır.

Sicilya'da hadis ilminin temellerinin atılmasından sonra Sicilya ve diğer İslam beldeleri arasında karşılıklı olarak yapılan rihleler (Suyûtî, 1997: 1/56; Uğur, 2018: 321) ve ilmî icâzetler (Ramehürmüzî, 1971:451-452) aracılığıyla adada hadis ilmi hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır.

3.1. Kayrevân ve Sicilya'nın ilmî etkileşiminin sürece etkisi

Sicilya ile Kayrevân arasında bulunan ilmî, siyasî ve kültürel ilişki, her iki beldenin diğer İslam beldelerine nazaran coğrafi yakınlıkları ve Sicilya'nın fethi ile Sicilya'da yerleşen Kayrevânlıların, Sicilya'da buldukları her dönemde Kayrevân ile bağlarını koparmamaları sebebiyle kesintisiz olarak devam etmiştir.

Sicilyalı âlimler yalnız Kayrevân ile değil, özellikle Kahire, Kurtuba, Bağdat, Hicaz ve tüm islâm ülkelerindeki İslami kültür merkezleri ile de ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Sicilyalı Müslümanlar diğer İslam beldelerinde ilmî araştırmalarına devam ediyor, buralardaki bilim adamları ve uzmanlarını yakından takip ederek onların ellerinde yetişiyorlar ve bu âlimlerin kıymetli eserlerini beldelerine dönerek ders halkalarında naklediyorlardı (Zehrânî, 1996: 203). Yapılan ilmî çalışmaların paylaşılması neticesinde sadece Sicilya değil tüm İslâm alemi bu ilmî birikimden beslenmiştir.

3.2. Mısır ve Sicilya'nın ilmî etkileşiminin sürece etkisi

Sicilya ile Mısır arasındaki ilmî ve kültürel bağ Sicilya'da hadis ilminin oluşum ve gelişim sürecinde oldukça önemlidir. Sicilya'dan Mısır'a, sonrasında ise Mısır'dan Sicilya'ya yapılan rihleler vasıtasıyla her iki İslam beldesindeki âlimler birbirlerinden son derece faydalanmışlardır. Âlimler uzmanı oldukları alanlarda ders halkaları oluşturmuşlar uzun yıllar boyunca öğrenciler bu ders halkalarından faydalanmışlardır. Sicilya'da hadis ilminin oluşumuna etkisi olan Esed b. Furât'ın ve Sahnûn'un hocası aynı zamanda Mâlik'in öğrencisi İbn Kâsım'ın Mısır'da yaşadığı ve her iki âlimin kendisinden *Muvatta'* dersleri aldıkları bilinmektedir. Yine İbn Fahhâm es-Sıkkî (516/1122), hadis ve kıraat ilmi alanında Mısır'ın en önde gelen âlimlerindendir. Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Yûsuf es-Serakûsî (ö?) kıraat alanında da kendisine ait bir ders halkası bulunan Mısır'da hadis dersleri vermiş ve birçok öğrenciye hocalık yapmıştır. 430 senesinde Sicilya'da doğmuş olan Ebû Hafs Ömer b. Yûsuf b. Muhammed b. El-Hazzâ el-Kaysî es-Sıkkî, Abdülhak ve Sementârî (464/1071) gibi Sicilya'nın önde gelen âlimlerinin de aralarında bulunduğu birçok âlimden dersler almış, 451/1059 yılında Hicaz'a gitmiş bir süre Mekke'de kalarak sonrasında Sicilya'ya dönmüştür. Bir süre sonra yeni rihleler yapmış daha sonra İskenderiye'ye yerleşmiş ve 472/1079 yılında burada vefat etmiştir (Silefi, 1993: 235-236).

Mısır'da müftülük yapan Abdülcelil b. Mahlûf es-Sıkkî (459/1066) (Kâdî İyâz, 2002: 610) aralıksız kırk yıl İmam-ı Mâlik'in mezhebi üzerine dersler yapmıştır. (Silefi, 1993: 233). Sicilya'ya ilmî anlamda büyük katkıları olan Abdülhak da Mısır'a yerleşerek İskenderiye'de vefat etmiş bir âlimdir (Zehebî, 2003: 10/234; Kâdî İyâz, 1983: 8/74). Mısır ile sıkı ilişkiler içerisinde olan diğer bir âlim Abdurrahmân b. Atîk b. Halef İbn Fahhâm es-Sıkkî el-Kuraşîdir (516/1122). Mısır'dan gelerek on iki yıl Sicilya'da kalmıştır. Normanların adayı işgal etmesiyle birlikte eskisi gibi ilmî çalışmaların yapılabileceği bir ortamın olamayacağı endişesiyle İbn Fahhâm Mısır'a gitmeyi (Azîz Ahmed, 1979: 87) tercih etmiştir diyebiliriz. Ebû Abdillâh el-Hadramî (ö.?) de Mısır'da yaşamayı tercih etmiş, Mısır'da ders halkası olan Sicilyalı âlimlerden biridir (Zehrânî, 1996: 290).

3.3. Sicilya'nın Endülüs ve diğer İslam ülkeleri ile olan etkileşiminin sürece etkisi

Endülüs'te Müslümanların hadis ilmiyle ilgilenmeleri, 92/713'lerden başlayarak yaklaşık bir asır sonrası 220/833 yıllarıdır. Bu bir asır, Endülüslü Müslümanların *Muvatta'*a dolayısıyla hadislere daha çok fikhî hüküm çıkarmada bir kaynak olarak baktıkları dönemdir (Öztoprak: 2012: 185). Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Endülüs'te de hadis ve fıkıh alanında *Muvatta'* uzunca bir dönem temel eser olarak kabul edilmiştir.

Tüm ilim alanlarında özellikle de hadis alanında, dünyanın çeşitli bölgelerindeki İslam âlimlerinin rihleler vasıtasıyla fikri ve kültürel anlamda etkileşim içinde olmaları sebebiyle kıymetli birçok âlimin birbirleriyle tanışmaları, birbirlerinin kitaplarından faydalanmaları ayrıca bu eserlerin tüm İslâm beldelerinde tanınması ve bu çalışmalardan faydalanılması bakımından oldukça önemlidir. Kaynaklarda, Saïd b. Şa'bân b. Kurrâ'nın Endülüslü sika bir âlim olduğu, birçok kitabının bulunduğu, Kayrevân'da kendisinden hadis alındığı ve Sicilya'nın fethinden sonra oraya yerleşerek 295/907 senesinde orada vefat ettiği bilgisi mevcuttur (İbnu'l-Farazî, 2008:1/229-230). Endülüslü bir âlim olarak Saïd b. Şa'bân'ın önce Kayrevân'da yerleşerek dersler vermesi sonrasında Sicilya'ya yerleşmesi ve orada vefat etmesi, ilim söz konusu olunca ehli için mesafelerin bir öneminin olmadığının ve İslâm ülkeleri arasında rihleler vasıtasıyla ilmî birikimin paylaşıldığının bir göstergesidir diyebiliriz.

Sicilya'da ilmî hayat açısından icâzet metodu rihleler kadar önemli olup Sicilya ve tüm İslam beldelerinde uygulanagelmış özellikle hadis ilmine önemli katkılar yapmış bir metottur. Kâdî İyâz İmam Ebû Abdillâh el-Mâzerî tarafından; *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim* kitabı ve diğer kitapları için kendisine yazılı olarak icâzet verilen bir âlimdir (İbn Ferhûn, 252). Özellikle Mâzerî'nin yapmış olduğu rihlelerde birçok âlime icâzet verdiği bilgisi vardır. Ebu't-Tâhir es-Silefi, Sicilya'da doğmuş ve orada yetişmiş kıymetli bir âlim olan Ebû Hafs Ömer b. Yûsuf'un, Sicilyalı âlim Sementârî'den tüm sema'ı hususunda kendisine icâzet verdiği bilgisini verir (Silefi, 1993: 235-236).

3.4. Kayrevânlı ve Sicilyalı âlimlerin şerh, hâşiye, ihtisâr tarzındaki eserlerinin sürece katkısı

Bu başlık altında, Sicilya'da hadis ilminde önde gelen ve hadis ilminin gelişim sürecine etki eden bazı isimleri söylemekle yetineceğiz. Bu âlimlerden Basra ulemasından Muhammed b. Amr b. el-Abbâs el-Killevrî (253/867), Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî'nin (275/889) de kendisinden hadis rivâyet etmiş olması ve "*Sünen*"inde "Muhammed b. Amr b. el-Abbâs" ismiyle rivâyette bulunması sebebiyle bahsedilmeye değer bir şahsiyettir. Sicilya'nın mütekaddim ulemasından olduğu söylenebilir (Yâkût el-Hamevî, 1995: 4/392; Zehrânî, 1996: 282-283).

İsmi anılmadan geçilemeyecek bir diğer âlim; Farazî, Sicilya'ya çok emek vermiş; kıymetli âlimler yetiştirmiş bir fakîh ve müderristir. Mâlikîn *el-Muvatta'*ının özeti olan *Mülehhas* (Mülehhıs) isimli eser Sicilya'ya ilk defa Farazî tarafından getirilmiştir. Fakîh Ali b. Muhammed el-Meâfirî'nin disipliniyle yetişmiş kıymetli bir âlimdir. Bir dönem Sicilya'da dersler *Müdevvene* ile devam ederken, insanlar onun *Mülahhas* (Mülehhıs) isimli kitabına çok ilgi göstermişlerdir. Sicilya'ya önemli hizmetleri olan öğrencileri İbn Yûnus es-Sıkillî (451/1059), Atîk es-Sementârî (464/1071) onun gözetiminde yetişmiş âlimlerdir. Ebû Bekr el-Farazî'nin hocaları arasında fıkıh derslerini aldığı İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî'nin ayrı bir yeri vardır (386/996). Kayrevânlı âlimler de kendisinden istifade etmiştir. Sicilya ve diğer İslam beldelerinde önde gelen âlimlerden dersler almış sonrasında da bu ilmî donanım ile V. Yüzyıl'da,

Sicilya'ya ve tüm İslâm alemine kıymetli eserler bırakan fakîh ve muhaddisler kazandırmıştır(Zehrânî, 1996: 312-313).

Sahnûn'un (240/854) ashabından Meymûn b. Amr b. el-Ma'lûb el-Mâlikî (310/928), Ebû Mus'ab es-Zührî'den (242/857) *Muwatta'* semâ yoluyla almıştır. Mağrib'te ondan hadîs alanların sonuncusu olduğu bilinmektedir(Zehebî, 2003: 7/199).

Bir diğer âlim, on dört sene *el-Müdevvene'yi* okutan ve levhalara yazan Lokmân b. Yûsuf el-Gassânî (319/931), devamlı olarak vücuduyla temas halinde olan levhanın başı vücudunda apse oluşturmuş ve bu apse ölümüne neden olmuştur (Nevfel, 1965: 45; Kâdî İyâz, 5/296-297).

Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kâbisî'nin (403/1012) *Mûlahhasu'l-Muwatta'* (Mülehhıs) isimli eseri ders halkalarında neredeyse olmazsa olmaz bir kitap olarak görülmüştür.

Halef b. Ebi'l-Kâsım el-Ezdî (Berâdeî) (430/1038) Berâziî'nin; Sahnûn'un, *Muwatta'* asıl alınarak oluşturulmuş eseri *el-Müdevvene*'nin ihtisarı olan *et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene* (Şafak: 1992:5/476.) Sicilya'da çok meşhur olmuş ders halkalarında okutulan bir kitap olmuştur(Zehrânî, 1996: 514). Hadis ilmine ilgisi sebebiyle Endülüs'e giden bir âlim; Abbâs b. Amr b. Hârûn es-Sıkillî el-Verrâk (379/927), Kâsım b. Sâbit es-Serakustî'nin (302/914-15) babasından naklettiği *Garîbü'l-Hadîs* adlı kitabı ondan rivâyet eden Endülüs'ün önde gelen âlimlerindendir. Muhammed b. Muaviye el-Kuraşî'den hadîs rivâyeti vardır ayrıca İbnü'l-Faradî'nin (403/1013) kendisinden hadîs yazdığı bir âlimdir (Zehebî, 2003: 8/466).

Ömer b. Abdinnûr (ö?), Berâziî'nin *Kitâbü's-şerh ve't-temâmât li-mesâ'ili'l-Müdevvene* kitabı üzerine bir ihtisar ve *el-Müdevvene* üzerine 300 parça halinde geniş bir şerh çalışması yapmıştır.

İbn Fercûc es-Sıkillî (Ferrûc, Müferrec), Berâziî'nin (430/1038) *el-Müdevvene*'si üzerine *Temhîdü mesâ'ili'l-Müdevvene* isminde bir çalışma yapmıştır.

İbn Hacer (852/1449) *Lisânü'l-mîzan*'da, Ali b. el-Hasen es-Sıkillî el-Kazvînî (403/1012)için; 'Râfî'nin *Târîhu Kazvîn* adlı eserinden naklederek ve onun vâiz ve büyük bir muhaddis olduğunu beldesi Sicilya'da birçok hadis dinlediğini, farklı İslam beldelerine rihleler yaptığını ve dönünce aldığı ilmi yazdığını söyler. '*Sürûru'l-esrâr min kelâmi's-şuyûhi'l-ahyâr* bu eserlerinden sadece biridir' bilgisini verir(İbn Hacer, 2002: 5/524).

Riyâdu'n-nüfûs adlı eserin sahibi; Abdullâh b. Muhammed el-Mâlikî (444/1052?-438/1046?), bir müddet Sicilya'da yaşamış ve orada dersler vermiştir. el-Mâzerî (536/1141), bazı fetvalarını Mâlikî'ye dayandırarak kendisinden övgü dolu sözlerle bahsederek faziletine, dinine, celaline, güvenilirliğine vurgu yapmıştır(Mâlikî, 1994: 20-21).

"İmâm-ı Ekber" olarak vasıflanan Muhammed İbn Abdillâh b. Yûnus et-Temîmî es-Sıkillî (451/1059) Sicilya'nın önde gelen âlimlerindendir. *el-Câmiu li-mesâ'ili'l-Müdevvene* isimli eseri Sicilya'da ve diğer İslam beldelerinde rağbet görmüş bir eserdir(Zehrânî, 1993: 289). Bu eser, Sahnûn'un *el-Müdevvene*'si üzerine yapılmış bir şerh çalışmasıdır.

Atik b. Ali b. Dâvud es-Sementârî(464/1071), Sicilya'da Mâlikî fıkıh ekolünün kurucularından kabul edilmiş fıkıh ve hadîs alanında önde gelen âlimlerden biridir. Hicaz, Yemen, Şam, İran, Horasan'a rihleler yapmıştır. Bu beldelerde ehl-i hadîs'den âbid ve zâhid kimselerle görüşmüş onlardan

duyduklarının hepsini yazmış ve düzenlemiştir. Rihle yaptığı yerleri ve hadis semâ ettiği âlimleri alfabetik olarak tasnif etmiş oldukça güzel bir eserin sahibidir. Fıkıh ve hadis alanında da bir çalışması olduğu gibi Rekâik alanında da *Ahbâru's-sâlihîn* adında büyük bir kitabı vardır (Yâkût,1995: 253). On iki ciltlik *Delîlü'l-Kâsîdîn* isimli bir eser yazmıştır. Zehebî kendisinden salih ve zahid bir âlim olarak bahseder (Zehebî, 2003: 10/209).

Abdülhak es-Sıkkî (464/1072?466/1074) Mısır'a yerleşerek İskenderiye'de vefat etmiş Sicilya'da yaşadığı sürece Sicilya'ya ilmi alanda büyük katkılar sağlamış donanımlı bir âlimdir. Hatta Abdülhak, *en-Nüket ve'l-furûk li-mesâ'ili'l-Müdevvene ve'l-muhtelita* isimli eserini, fıkıh ilminde uzman olmayan ve yeni başlayanların kendisinden böyle bir eser istemeleri sebebiyle onların faydalanması için yazdığını söylemiştir (Abdülhak, 2009: 23). *Tehzîbü't-talîb ve fâidetü'r-râgıb ale'l-Müdevvene, İstidrâkâtün alâ tehzîbi'l-Berâzî, Cüz'ün fi zabtı elfâz'l-Müdevvene* gibi eserleri ise temeli *Muvatta'*a dayanan İstidrâk vb. tarzda yapılmış çalışmalardır.

Abdülhak, sadece Sicilya içinde değil, Sicilya dışında da tanınmış büyük bir fakihdir. Hac yaptığı Hicri 540/1145 senesinde Mekke'de Cüveynî (478/1085) ile görüşmüş ve birbirlerine çok saygı göstermişler hürmette bulunmuşlardır. Her ikisi de Mekke'de buldukları halde birbirleriyle mektuplaşmaları ise dikkate değer bir durumdur. Abdülhak'ın eserine bakılarak; Şâfiî fakih Cüveynî'nin özellikle fikhî ve kelâmî mevzularla ilgili sorulara verdiği cevaplarını, daha sonra neşredeceği bir kitapta toplamak amacıyla hareket ettiği söylenebilir (İhsan Abbâs, 1975: 99). Bu durum Abdülhak'ın, sadece Mâlikî mezhebi ile ilgilenmediğini İmam-ı Cüveynî ile mezhepsel hususlarda münazara edebilecek kadar donanımlı bir âlim olduğunu göstermektedir (Zehrânî, 1996: 320).

Ebû Bekr b. İkkâl es-Sıkkî (ö?) Hadis ilmine önemli katkıları olan Sicilyalı âlimlerden biridir. Hicri 426 Miladi 1034 yılında altı sahih kitabı karşılaştırdığı *Fevâidü İbn İkkâl* adını verdiği bir eseri vardır. Bu eserinde *Sahih-i Müslim*'in yönteminden bahsetmiş ayrıca kitabında, *Sahih-i Buhârî*'deki hadis sayısını değil, Buhârî'nin *Târihu'l-kebîr, ed-Duafâ ve'l-mecrûhîn*'de zikrettiği kişi sayısını da kaydetmiştir. Ebû Dâvud es-Sicistânî (275/889) ve kitabı *es-Sünen*'e işaret ederek kitabındaki hadis sayısını zikretmiş, Ebû Dâvud'un şu sözüne de yer vermiştir: "Bu kitaba sadece ahkâm hadislerini aldım". Yine eserinde İmam-ı Mâlik'in (179/795) *el-Muvatta'*'ına işaretlerle ondan sözler nakletmiştir. Aynı zamanda İmam-ı Şâfi (204/820) ve Ahmed b. Hanbel'den (241/855) de nakillerde bulunmuştur. Zamanın Halifesi Ömer b. Abdilazîz'in (101/720) hadis tedvinindeki rolünü anlattığı kitabını İbn Uyeyne'ye ait olan: "Sahih isnadı ve kalplerin kendisiyle tatmin olduğu ma'ruf hadîsi isteyene Medine ehlinin hadîsi gerekir" ve İmam-ı Şâfi'nin "Allah'ın kitabından sonra doğruluk bakımından Mâlik'in kitabından başka hiçbir kitap yoktur" sözleriyle son vermiştir (Zehrânî, 1996: 294).

Ömer b. Halef b. Mekkî es-Sıkkî el-Himyârî (501/1107) yalnızca bir dil âlimi değil aynı zamanda Tunus kadılığı yapmış fakih bir muhaddistir. *Teskîfü'l-lisân ve telkîhü'l-cenân (cinân)* isiminde bir kitabı vardır. Eserinde, halk arasında yayılmış telaffuz hatalarını düzeltmiş, Kur'an'ı Kerim'in kıraatinde ve Hadîsi şeriflerdeki bazı kelimelerin telaffuzlarında yapılan hatalar, fıkıh, tefsir, tıp ilmine dair terimlerin yanlış ve doğru telaffuzları, yine Arapça yazım kurallarında yapılan yanlışlıkların tashihini yapmıştır (İbn Mekkî, 1990: 6). Kitabının *Bâbu galatu ehlî'l-hadis* bölümünde (206-212 sayfalarda) hadis ilmi ile ilgili olarak Ehl-i Hadis ve halk arasında yaygınlaşmış yanlış telaffuzların doğru kullanımlarını vermiştir (İbn Mekkî es-Sıkkî, 1990: 206). Bu dönemde yapılan bu çalışmaya bakılarak Sicilya'da artık yerleşmiş bir hadis ilmi olduğunu ve âlimlerin bu ilimle alakalı olarak hassasiyetlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî el-Îmâm el-Mâzerî (536/1141) son dönem Mâlikî literatürüne önemli ölçüde katkısı olan bir âlimdir. Mâzerî'nin önemli eserleri arasında; *Müdevvene* üzerine çalışılmış *et-Tabsıra* isimli ta'lik ve Irak Mâlikî ekolüne mensup Kâdî Abdülvehhâb'ın (422/1031) *et-Telkîn* isimli eseri üzerine yazdığı¹¹ şerhler vardır (Kaya: 2003: 193-194). Mâzerî bu şerhinde Kayrevan ekolü ile Irak ekolünü harmanlamıştır (Kesgin: 2018: 227-228). Mâzerî'nin Usûl ilmi hakkında yazdığı en önemli eserlerinden biri; *Îzâhu'l-Mahsûl* min *Burhâni'l-usûl*'dür. (*Şerhu'l-Burhân, el-Îmlâ' ale'l-Burhân*)¹² (Abdülvehhâb, 62). Özgün bir eser olmakla birlikte anlaşılması zor bir üsluba sahip olduğu için Mâzerî'nin bu şerhi, eserin daha kolay anlaşılmasını sağlamıştır (Çimen, 2007: 30).

Sicilyalı âlimlerin diğer beldelerdeki ilim merkezleri ile rihleler, icâzetler vb. vasıtasıyla iletişim halinde olmaları ve diğer tüm unsurlar bir bütünlük içerisinde Sicilya'daki ilmî gelişimin tamamlanmasını ve bu ilmî birikimden de diğer İslâm coğrafyalarında yaşayan Müslümanların faydalanmasını sağlamıştır. Yukarıda ismi geçen Sicilyalı âlimlerin birçoğunun ortak özelliği; Sicilya'da *Muvatta'* merkezli dersler vermeleri ve *Muvatta'* asıl alarak yapmış oldukları çalışmalarıdır.

4. Hadîs ilminin zayıflaması

Sicilya Normanlar tarafından işgal edildiği (483/1091) dönemde Müslümanların tamamı adadan ayrılmamış yaklaşık bir asır boyunca burada yaşamaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla Sicilya'da hadis ilmi, oluşum ve gelişim aşamalarına nazaran, Normanların hâkimiyetinde kısmen yavaşlama sürecine girmiş olsa da adada ilmî hayat devam ettiğinden kısaca bu süreci de ele almak gerektiğini düşünerek bu bölümü oluşturmuş bulunmaktayız.

4.1. Adanın Normanlar (Vikingler) tarafından işgali

Müslüman hâkimiyetindeki Sicilya Norman Kralı Roger d'Hauteville (I. Ruggero) (1031/1101) tarafından işgal edilmiştir. Norman Kralı Müslümanların canlarına ve mallarına dokunmayacağını, dinlerini yaşamaları hususunda bir zorlama olmayacağını teminatını vermiş bu durum bazı Müslümanların adada kalmayı tercih etmelerinde etkili olmuştur. İdrisi (560/1165), *Nüzhetü'l-müştak*'ta Kont Ruggero'nun, Müslümanları kazanmak için verdiği bu sözüne iktidarı boyunca sadık kaldığını söylemiştir. (Moreno, 1968: 19).

Kralın bu tutumu karşısında Roma ruhbanlarını şaşırtan ve öfkeli durumlara ortaya çıkmıştır. Ruggero, Papa tarafından çağrıldığı halde Haçlı seferlerine katılmamış ayrıca Haçlı seferlerini desteklememiştir. Normanların adayı ele geçirdikten sonraki tutumlarına bakılarak, asıl amaçlarının başından beri adada yerleşip burayı kendilerine yurt edinmek olduğu söylenilebilir. Normanların hâkimiyetindeki adada Müslümanlara karşı göstermiş oldukları olumlu tavırlar ile her ne kadar Normanlar kendi yararlarını gözetmiş olsalar da, Müslümanların dinlerini özgürce yaşamalarını sağlamaları, yönetimin hiçbir baskı uygulamaması da I. Ruggero'nun Haçlı fanatizmine hizmet etmediğinin göstergesidir (Seyhun, 2012: 241). Neticede bu durum Müslümanların lehine olmuş ve

¹¹ Mâzerî'nin bu eserinde, Mâlikî mezhebi dışındaki diğer mezheplere ait görüş ve delilleri değerlendirerek onların bazı yaklaşımlarını onaylaması Kuzey Afrika literatüründe bir ilk olma özelliğini taşır.

¹² İmâm-ı Mâzerinin, ders halkalarında okuttuğu İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'ye ait; *el-Burhan fi usûli'l-Fıkıh* adlı eserine şerh tarzında yaptığı bir çalışma olan *Îzâhu'l-mahsûl*, aynı zamanda *el-Burhan* üzerine yapılan şerhleri de etkilemiş, Mâlikî mezhebinde bu hususta yapılan çalışmalara yeni bir tarz getirmiştir. Mâzerî bu şerhinde Cüveynî'yi, Mu'tezile'den etkilenerek Eş'arî düşünceye muhalif olduğunu, bu sebeple Ebû Hanîfe ve İmâm-ı Mâlik'e karşı bazı haksız ifadelerde bulunduğunu söylemiştir.

adadaki ilmî hayat eskisi kadar olmasa da yeni yönetimin Müslüman âlimleri desteklemesi sebebiyle uzunca bir zaman rahat bir ortamda devam etmiştir.

4.2. İşgal sebebiyle adayı terk eden âlimler

Farklı İslam ülkelerine göç eden Sicilyalı âlimlerin Sicilya'dan tamamen kopmadığını ve ilişkilerinin özellikle Hac vazifelerini yerine getirirken İmam Mâlik'in öğrencileri vasıtasıyla *Muvatta'* merkezli olmak üzere özellikle Medine'de ders halkalarında bulduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca işgal sebebiyle adadan ayrılan bazı Sicilyalı âlimlerin, Sicilya'da kalan diğer âlimlerle görüşmeleri ve ilmî çalışmalarını karşılıklı yapılan rihleler ve ilmî icâzetler vasıtasıyla da devam etmiştir.

Adayı terk eden âlimlerden İbn Fahhâm, Hadîs-i şerifler ve kıraat ilmine dair eserler vermiş, Kıraat ilminde otorite kabul edilmiş bir âlimdir. Ebu'l-Hasen Ali b. Mufaddal (611/1214) ve Silefî (576/1180) onun sika bir râvi olduğunu söyler. Mısır'da bulunmuş Mısır'ın önde gelen âlimleriyle görüşmüştür. Mısır'dan döndükten sonra Sicilya'da kalma süresi on iki yıldır. Hristiyan Normanların adayı işgal etmesi üzerine adada eskisi gibi ilmî çalışmaların yapılabileceği bir ortam kalmayacağı düşüncesiyle Mısır'a gitmeyi tercih ettiğini söyleyebiliriz. Norman istilasının başladığı (460/1068) yılları, Müslümanların Kuzey Afrika'ya, Endülüs'e, Doğu'ya göçlerinin başladığı yıllardır (İbn Fahhâm, 2002: 12-13).

Bu dönemde adayı terk ederek Mısır'a yerleşen âlimler arasında; Abdülhak b. el-Hasen b. Abdillâh es-Sıkkî (ö?) ve Mâzerî'nin babası Muhammed b. Ali (ö?) de vardır. Normanlar adayı istila etmeye başlayınca Sicilya'ya yakınlığı sebebiyle Tunus'a göç eden Müslüman sayısı oldukça fazladır (Abdülvehhâb, 1955: 50).

4.3. Adada kalmayı tercih eden âlimler

Aralarında el-Müslimûne fi Sıkkîyye'nin de bulunduğu bazı kaynaklarda, Norman Kralı Roger d'Hauteville (I. Ruggero) (1031/1101) işgal sonrası, Müslümanların canlarının, mallarının güvende olacağı, din değiştirmeye zorlanmayacakları teminatını vermesi üzerine Müslümanların bir kısmının adada kalmayı tercih ettikleri söylenmektedir. İlginç olan, (484/1091) yılında Normanlar (Vikingler) adayı tamamen ele geçirdiklerinde savaşçı ve barbar bir topluluk olarak tanındıkları halde, adada buldukları nizam ve intizama hayran kalmışlar İslam medeniyetine sahip çıkmışlardır. Müslüman bilim adamları yeni yönetim tarafından desteklenmişler ve ilmî hayat bir dönem neredeyse kesintisiz olarak devam etmiştir diyebiliriz. İdrisi (Şeşen, 2000: 493) (560/1165), *Nüzhetü'l-müştak*'ta¹³ gerçekten de Kont Ruggero'nun, Müslümanlara verdiği sözüne sadık kaldığı bilgisi vardır (Moreno, 1968:19). Öyle ki; Müslümanların deprem esnasında korktukları sırada İslam dinine uygun olarak dua ettiklerini duymuş ve korkmamalarını istedikleri şekilde dua edebileceklerini söylemiştir.

İslam beldelerinde meydana gelen siyasi baskılar nedeniyle Sicilya'ya yerleşen âlimler olduğu gibi bazı dönemlerde Sicilya'dan diğer beldelere gidenler de olmuştur. Olumsuz görünen tüm bu durumlar, Müslümanların birbirlerinin yapmış oldukları çalışmalardan haberdar olmalarına sebep olduğundan ilmî açıdan Müslümanlar lehine faydaya dönüşmüştür. Tüm bu çalışmalara bakıldığında temelinde İmam Mâlik'in *Muvatta'* isimli eseri asıl alınarak oluşturulmuş; genellikle Sahnûn'un *Müdevvene* isimli

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkî (ö. 560/1165) *Nüzhetü'l-müştak fi'htirâka'l-âfâk* isimli eserin sahibi olup Coğrafya âlimidir. İdrîsî II. Roger için yazdığı adı geçen coğrafya kitabı ile tanınmıştır.

eserinin üzerine bina edilmiş çalışmalar olduğunu görürüz. Bu durum da bize belli bir dönem; Sicilya'da hadis ve fıkıh ilminin oluşması aşamasında *Muvatta'* isimli eserin ilk sırada yer aldığını göstermektedir.

Sonuç

Hadis tarihine baktığımız zaman tüm İslam ülkelerinde olduğu gibi Endülüs, Kayrevân, Mısır ve Sicilya'nın, bir dönem fıkıh ve hadis alanında ilmî hayatı şekillendiren eserler açısından merkezde İmam Mâlik'in *Muvatta'*ının olduğunu görürüz. Özellikle Hac sebebiyle âlimlerin buluşma noktası olan Medine gibi bir bölgenin önde gelen bir âlimi; İmam Mâlik'in Müslümanlar nezdindeki saygın kişiliği sebebiyle *Muvatta'* tüm İslam ülkelerinde Müslümanlar tarafından benimsenmiş ve ders halkalarında ilk sırada yer almış temel bir eserdir.

Fetih öncesinde Sicilya'da hâkim gücün Bizans olması sebebiyle, Müslümanlar tarafından yeni fethedilmiş Sicilya için ilk aşamada bir ilmî oluşumdan söz etmek mümkün değildir. Hadis ilminin oluşum aşaması fetih (212/827) ile yani İslâmiyet'in girişi ile başlamıştır. Adayı fetheden Kayrevânlı Komutan Esed b. Furât'ın Kayrevân'da hadis ve fıkıh ilminde önde gelen bir âlim olması ve Hocası Mâlik'in *Muvatta'*ına dayanarak; Hanefî ve Mâlikî fıkıhını topladığı *Esediyye* gibi bir eseri Sicilya'ya miras bırakmış olması, Sicilya'da hadis ilminin temellerinin atılması bakımından önemlidir.

Sicilya'da hadis ilminin oluşum süreci için, Kayrevân'dan bağımsız bir hadis ilminin varlığından söz edilemez. Fetihle beraber Sicilya'ya yerleşen Kayrevânlı âlimler adada ilmî hayatı başlatmış olduklarından, Kayrevân'da yerleşmiş bulunan hadis ilminin model alındığı söylenebilir. Bahsi geçen dönemde, hadis ve fıkıh ilminin oluşumu için her iki disiplinin de kaynağının *Muvatta'* olduğunu düşünürsek, bu iki ilim dalının birbirinden keskin sınırlarla henüz ayrılmadığını da dolaylı olarak söylemiş oluruz. Bu sebeple *Muvatta'* Sicilya'da her iki alan için de ders halkalarında kendisinden istifade edilen temel bir eser olmuştur. Müstakil bir hadis ilminin varlığından söz edebilmek için ise, Endülüs örneğinde olduğu gibi belli bir dönemin geçmesi gerekmiştir.

Sicilya'da hadis ilminin oluşum, gelişim ve zayıflama süreçlerinde *Muvatta'* kadar ilgi gören diğer bir eser, hadis ve fıkıh ilminin kaynağı durumundaki *Muvatta'* asıl alınarak oluşturulmuş; Sahnûn'un *el-Müdevvenetü'l-Kübra* isimli eseri ise, içeriği itibarıyla bir fıkıh kitabı olarak ders halkalarında her dönem aranılan bir eser olmuştur.

Sicilya ile Mısır arasındaki ilişki, Sicilya'da hadis ilminin oluşum ve gelişim sürecinde hatta zayıfladığı dönemde de son derece önemlidir. Sicilya Müslüman hâkimiyetinde iken âlimler arasında karşılıklı yapılan rihleler ve icazetler aracılığıyla Mısır ile Sicilya arasındaki ilişki kesintisiz devam etmiştir. Sonrasında Normanların (Vikinger) adayı işgal etmeleri neticesinde de birçok âlim Kâhire ve İskenderiye'ye yerleşmişler sonrasında ise Sicilya'da kalan âlimlerle irtibatları devam etmiştir.

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Endülüs'te de hadis alanında *Muvatta'* uzunca bir dönem temel eser olarak kabul edilmiştir. Endülüs'te Müslümanların hadis ilmiyle ilgilenmeye başlaması 92/711'lerden itibaren bir asır sonrası yaklaşık 220/835 yıllarıdır. Aradan geçen bir asır boyunca diğer İslâm coğrafyalarında olduğu gibi Endülüs'te de *Muvatta'*a dolayısıyla Hadislere daha çok bir fikhî hükümler çıkarma hususunda bir kaynak olarak bakılan bir dönemdir. Bu bakımdan Sicilya'da hadis ilminin oluşum süreci Endülüs ile benzerlik arz eder. Sicilya'nın fethinden sonra Sicilya ve Endülüs arasında ilmî yolculuklar yapılmış âlimler arasındaki ilmî bağ hiç kesilmemiştir. Farklı sebeplerle Sicilya'dan Endülüs'e, Endülüs'ten Sicilya'ya yerleşen ve ders halkaları bulunan birçok âlim vardır.

Sicilya'da hadis ilmi açısından ve *Muvatta'* ve diğer kitapların rivayeti hususunda icâzetler de oldukça önemlidir. İcâzet, Sicilya ve tüm İslam aleminde kabul edilmiş özellikle hadis ilminde kullanılmış bir metottur. Kâdı İyâz, İmam Ebû Abdillâh el-Mâzerî'nin, kitabı *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim* ve diğer kitapları için yazılı olarak icâzet almıştır. Mâzerî yapmış olduğu rihlelerde birçok âlime icâzet vermiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sicilya'da hadis ilminin oluşumunda, gelişiminde ve Normanların (Vikingler) işgali neticesinde zayıfladığı dönemde yalnız yukarıda bahsi geçen bölgeler değil, âlimlerin diğer islâm ülkelerindeki İslami kültür merkezleri ile de irtibat halinde olmaları sebebiyle Bağdat, Hicaz gibi merkezler oldukça önemlidir. Sicilya'da diğer ilimler için de yapılmış olsa da, hadis ilmi söz konusu olunca rihlelerin hadis ilminde özel bir yerinin olduğunu söylemek gerekir. İlim talebiyle yapılan rihlelerin, farklı bölgelerdeki âlimler ve talebeler için karşılıklı faydaya hizmet ettiği bilinmektedir. Sicilya'ya ve Sicilya'dan diğer İslam beldelerine birçok rihleler yapılmış olması ve ilmî icâzetler verilmesi neticesinde her bölgedeki ilmî birikimden tüm İslâm aleminin yararlanmış olmasıdır. Böylece âlimler, Sicilya'da yazılmış bir eserden ve başka bölgelerdeki yapılmış çalışmalardan karşılıklı olarak haberdar olmuşlardır. İlim talebiyle yapılan rihleler olduğu gibi Hac için Müslümanların Medine'de buldukları sırada özellikle İmam Mâlik'in Medineli önde gelen bir âlim olması sebebiyle farklı bölgelerden gelen birçok âlim *Muvatta'* ile tanışmıştır. Bu âlimlerin *Muvatta'* yaşadıkları yerlere götürmeleri neticesinde İmam Mâlik'in eseri tüm İslam dünyasında tanınır ve tercih edilir bir kaynak eser olmuştur. Bu sebeple temel bir eser kabul edilen *Muvatta'* üzerine sadece Sicilya'da değil tüm İslâm aleminde şerh, haşiyeye, ihtisar vb. tarzda çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Araştırmamız sonucunda, *Muvatta'* üzerine yapılan çalışmalara bakarak; *Muvatta'*ın, tüm İslam coğrafyalarında olduğu gibi Sicilya'da da hadis alanında hiçbir dönemde etkisini yitirmediğini ve ders halkalarında temel bir eser olarak ayrıcalıklı yerini her dönemde koruduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abdülhak (2009). *en-nüket ve'l-furûk li-mesâil'l-Müdevvene*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Abdülvehhâb (1955). *el-İmâm el-Mâzerî* (thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdî). Tunus: Dâru'l-Kütübi'ş-Şarkıyye.
- Azb, Muhammed (tarih yok). *el-İmâmu Sahnun*. Kahire, Trablus, London: Dâru'l-Fercânî. s. 185-186.
- Azîz Ahmed. (1979). *Târîhu Sıkkıyyeti'l-İslâmiyye*. (ter. Emin Tıvfk Tayyibî.). Trablus.
- Çimen, Ali. (2007). "*Mâzerî (ö.536/1141), Hayatı, Eserleri ve el-Mu'lim İsimli Eseri Özelinde Şerhçiliği*". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Doğanay, Süleyman (2019). *Sicilya'da Hadis*. Kayseri: Kimlik yayınları.
- Ebu'l-Arab (2012). *Tabakâtü ulemâi İfrıkıye*.
- Himyerî (1975). *er-Ravzu'l-mi'tar fi haberil-aktâr* (thk. İhsan Abbas). s. 368.
- İbn Fahhâm (2002). *Kitâbü't-tecrîd li-bügyeti'l-mürîd fi'l-kırââti's-Seb'a'*. thk. Zârî İbrahim ed-Devrî, erişim: <https://quranpedia.net/book/20802>.
- İbnu'l-Farazî (2008). *Târîhu ulemâi Endülüis* (thk. Beşşâr Avvâd). Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Cilt: 1, s. 229-230.
- İbn Ferhûn. (tarih yok). *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yânü ulemâi'l-mezheb*. Kahire: Dâru't-Türâs, Cilt: 1-2. s.252.
- İbn Hacer el-Askalânî (2002), *Lisânü'l-mizân*. Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, Cilt: 5. s. 524.
- İbn Mekkî es-Sıkkı, (1990). *Teskîfü'l-lisân ve telkîhü'l-cenân (Cinân)* (thk. M. A. Ata'). Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, s. 6, 206.
- İhsan Abbâs (1975). *el-Arabu fi Sıkkıyye*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe.

- İhsan Abbâs (1994). *Mu'cemü'l-ulemâ ve's-suarâi's-sıkalliyîn*, Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Kâdî İyâz (1983). *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüünü'l-İslâmiyye. Cilt: 8. s. 74.
- Kâdî İyâz (2002). *Cemheratü terâcim el-fukaha el-Mâlikiyye. thk. Kâsım Ali Saîd*. Dabi: el-İmâratü'l-Arabiyyetü'l-Müttehdde. s.610.
- Kâtip Çelebi (2001). Kesfu'z-zunûn* (Mukaddime), Cilt: 1, s. 35-44.
- Kesgin, H. (2018). *Ebu'l-Hasen el-Lahmî ve Mâlikî Mezhebi'ndeki Yeri*, Abul Hasan al-Lahmi and His Significance in the Maliki Sect". ilted: ilahiyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyat researches 50 (Aralık / December 2018/2): 219-242.
- Koçinkağ, M. (2018). *Muvatta'ın Fıkıh Tarihindeki Yeri*. Vuslat Dergisi, (209), 63-67.
- Mâlikî. (1994). *Riyâdu'n-nüfûs* (t. el-Bekkûş, Dü.). Beyrut, Lübnan: Daru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Moreno Martino M. (1968). *el-Müslimûne fi Sıkalliyye*. Beyrut: el-Câmiatü'l-Lübnâniyye Kısmü'd-Dirâseti't-Târîhiyye.
- el-Bâcî (1999). *el-Müntekâ şerhi Muvatta' Mâlik* (thk. Muhammed Abdülkâdir). Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Muhammed Mahfûz (1994). *Terâcimü'l-müellifîn et-Tûnisiiyyin*, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, Cilt: 1, s.77.
- Nevfel, (1965). *el-Arabu fi Sıkalliyye ve eseruhüm fi neşri's-sekâfeti'l-İslâmiyye*. Kahire. s. 45.
- Oral, K. (2020). *Muvatta'ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri* (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Özdemir, R. (2016). *İmâm Mâlik'in fıkıhında "Sünnet" kavramı*. EKEV Akademi Dergisi, (67), 333-350.
- Öztoprak M. (Yaz 2012). *Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları*. Marife Dergisi, s. 183-197.
- Râmeürmüzi (1971). *el-Muhaddisu'l-Fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî* (thk. Muhaammed Accâc). s. 451-452.
- Silefi (1993). *Mu'cemü's-sefer*. Beyrut: Dâru'l-Fikr. s. 233.
- Suyûti (1997). *Tedribü'r-râvî fi şerhi takribi'n-Nevevî*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, Cilt 1. s.56.
- Şahin, Seyhun (2012). *Normanlar Döneminde Sicilya Adası (11-12. Yüzyıllar)* Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şakiroğlu Mahmut H. (2009). "Sicilya", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 37, s. 138-139.
- Şevkî, Ebû Halîl (1998). *Fethu Sıkalliyeti bi-kıyedeti'l-fakîhi el-mücâhidi Esed b. el-Furât*. (Dâru'l-Fikr, Dü.) Beyrut, Dımeşk: el-Matbaatü'l-İlmiyye. s. 67-68.
- Şevvât, Muhammed (818). *Medresetü'l-Hadîsi'l-Kayrevân min'el-Fethü'l-İslâmî ila müntesafi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*. Riyad: ed-Daru'l-âlemiyyeti li'l-kitabi'l-İslamiyyî. s. 449.
- Türcan, Z. (Aralık 2009). *Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi*. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/16. s. 101-133.
- Uğur, M. (2018). *Ansiklopedik Hadis terimleri Sözlüğü*. TDV Yayınları, Ankara, s. 321.
- Yâkût el-Hamevî (1993). *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, Cilt: 1, s. 228.
- Yâkut el-Hamevî (1995). *Mu'cemü'l-buldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye. s. 253.
- Zehebi (2003). *Târîhu'l-İslâmî ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. (thk. B. A. Ma'ruf). Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Zehrânî (1993). *el-Hayâtü'l-İlmiyyetü fi Sıkalliyeti'l-İslâmiyye*. Mekke-i Mükerrreme. s. 289.
- Zehrânî (1996). *el-Hayâtü'l-ilmiiyyetü fi Sıkalliyeti'l-İslâmiyye*. Mekke-i Mükerrreme. s. 282-283.